

Tahakkümden Denetime: 1924-1960 Yılları Arasında Türkiye’de Uygulanan Din Politikaları

Hüseyin Arslan

Öz: Türkiye, 23 Nisan 1920 tarihinde ulusal egemenliğini ilan ettikten sonra din ile uyumlu politikalar takip etmiştir. Bu dönemde devletin, din politikaları konusunda intibak/uyum paradigması çerçevesinde hareket ettiği söylenebilir. 3 Mart 1924 tarihinden itibaren ise söz konusu paradigma yerini tahakküm paradigmasına bırakmıştır. Bu tarihten itibaren devlet, de facto olarak dayatmacı laiklik anlayışını uygulamaya başlamıştır. Böylece dinin üzerinde devlet ve iktidar tarafından bir kontrol rejimi kurulmuştur. Tek Parti döneminde din üzerinde oluşturulan kontrol rejimi 1946 yılına kadar devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı akabinde iktidar, komünizme karşı dini bir araç olarak kullanmak ve halkın yeni kurulan DP’ye teveccüh etmesini engellemek amacıyla din ile ilgili daha ılımlı politikalar yürürlüğe koymuştur. Böylece devlet, din politikaları konusunda tahakküm paradigmasını terk ederek denetim paradigması ekseninde hareket etmeye başlamıştır. 1950 yılında DP’nin iktidar olması sonucunda din politikalarındaki ılımlı adımlar artarak devam etmiştir. Özellikle DP, halka mal olmadığını düşündüğü din ile ilgili uygulamaları yürürlükten kaldırmıştır. Öbür yandan DP, din ile ilgili mevcut politikalarla yetinmeyip daha fazla haklar talep eden siyasi parti ve kişilere karşı laikliği cezalandırıcı bir unsur olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Bu makalede devletin din politikaları konusunda 1924-1946 yılları arasında tahakküm paradigması ve 1946-1960 yılları arasında denetim paradigması ekseninde hareket ettiği iddia edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din, Atatürk, İnönü, DP, Laiklik

Abstract: After declaring its national sovereignty on April 23, 1920, Türkiye pursued policies that were compatible with religion. During this period, it can be said that the state operated within the framework of the paradigm of adaptation/accommodation in religious policies. However, as of March 3, 1924, this paradigm was replaced by the paradigm of domination. From this point on, the state began to implement a more imposing approach to secularism. Consequently, a control regime over religion was established by the state and government. This control regime, which persisted throughout the one-party period, continued until 1946. After World War II, the government adopted more moderate religious policies in order to use religion as a tool against communism and to prevent the public from aligning with the newly established Democratic Party (DP). As a result, the state abandoned the paradigm of domination in religious policies and shifted towards the paradigm of control. In 1950, when the DP came to power, the moderate steps in religious policies increased. Specifically, the DP abolished certain religious practices that it believed were unpopular. On the other hand, the DP did not hesitate to use secularism as a punitive measure against political parties and individuals who were dissatisfied with the existing religious policies and demanded greater religious freedoms. This article argues that the state’s religious policies were based on the paradigm of domination between 1924 and 1946, and on the paradigm of control between 1946 and 1960.

Keywords: Religion, Atatürk, İnönü, DP, Secularism/Laicism

@ Dr. Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, huseyin.arslan@ahievran.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0001-7840-5348>

DOI: 10.12658/M0762
insan & toplum, 2025; 15(2): 57-80
insanvetoplum.org

Başvuru: 02.11.2024
Revize: 18.11.2024
Kabul: 14.12.2024
Erken Baskı: 25.02.2025

Giriş

Laiklik, genelde din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlanmıştır. Ancak bu durumun nasıl gerçekleşeceği düşünüldüğü kadar kolay olmamıştır. Din bir şekilde politik yönü haizdir ve kamusal alana da müdahale eder. Modern devlet ise hem merkezîyetçi bir vasma sahip hem de toplum üzerinde denetim kurmayı gaye edinmiştir. Bir yönüyle modern devlet kendini Tanrı yerine konumlandırmıştır. Bu yüzden kamusal alana müdahale eden din ile toplumu kontrol etmek isteyen modern devletin nasıl birbirinden ayrılabilceğı sorusuna cevap vermek hiç de kolay olmamıştır. Laiklik bir yanıyla devleti öbür yanıyla dini sınırlandırırken aynı zamanda mutlak anlamda devlet ve dinin tamamen birbirinden ayrışmasını ifade etmektedir. Genel olarak söz konusu ayrımı denetleme görevi devlet erklerine verilmiştir. Laikliğin söz konusu kavramsal çerçevesi göz önünde bulundurulduğunda gerçek anlamda laikliğin uygulandığı bir devletin olmadığı ifade edilebilir.

Laiklik ekseninde dönen tartışmalar göz önünde bulundurulmadan Türkiye’de laiklik, yönetici elit tarafından benimsenmiştir. Laiklik anayasaya 1937 yılında dâhil edilmesine rağmen 1924 yılından itibaren siyasal iktidar tarafından laiklik doğrultusunda politikalar uygulanmıştır. Bu durum, laikliğin 1924-1937 yılları arasında *de facto* uygulandığını, ancak 1937’den itibaren *de jure* bir hale geldiğini göstermektedir. 1937 yılından itibaren Türkiye’de din politikaları, laikliğin referans alınan tanımından hareketle uygulanmıştır.¹ Türkiye’de din politikaları uygulanırken laikliğin enfüsi yapısında barındırdığı ayrışma paradigmasına atıf yapılır ancak bu paradigma söz konusu politikaları açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Türkiye’deki din-devlet ilişkilerini bazı tarihçiler iki farklı perspektifle incelemektedir: denetim/tahakküm paradigması ve intibak paradigması. Nurullah Ardıç’a göre, 1924 yılına kadar olan dönem intibak/uyum paradigması kapsamında ele alınırken, bu süreçte din ve devlet arasında bir uyum sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat 1924 sonrasında durum, denetim/tahakküm paradigması çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu dönemde devletin din üzerindeki kontrolü artmış ve dinin kamudaki rolü sınırlandırılmıştır. Ardıç, bu iki paradigma ekseninde Türkiye’deki laiklik anlayışının zaman içindeki gelişimini incelemiştir (Ardıç, 2008, ss. 587-624). Ardıç, her

1 Refah Partisi’nin kapatılma davasında Anayasa Mahkemesi, laikliğı din ile devlet işlerinin ayrılması şeklinde değil, “din işleri ile dünya işlerini ayıran bir rejim” olarak tanımlamıştır. Mahkemeye göre laiklik “sadece devlet içinde din ve dünya işleri ile ilgili otoritelerinin birbirinden ayrılması değil, aynı zamanda sosyal hayatın, eğitim, aile, ekonomi, hukuk, görgü kuralları, kıyafet gibi cephelerinin din kurallarından ayrılarak, zamana ve yaşamın zorluklarına, gereklerine göre saptanmasıdır.” (Anayasa Mahkemesi Kararları, 1998). Anayasa Mahkemesi’nin Niyazi Berkes’in Teokrazi ve Laiklik kitabından hareketle yaptığı bu tanım bir yanıyla tahakküm paradigmasını özetlemektedir.

ne kadar tahakküm ile denetim paradigmasını bir arada değerlendirse de iki paradigma ayrı kategorilerde ele alınabilir. Tahakküm paradigması, denetim paradigmasına göre daha baskıcı olmakla birlikte denetim paradigmasını bir yönüyle muhtevasında barındırmaktadır. Ancak denetim paradigması, tahakküm paradigmasına göre daha ılımlı politikalar öngörmektedir. Denetim paradigması kamusal alanda dine alan açılmasını müspet karşılarken tahakküm paradigmasını bu durumu kabullenmez. Ancak denetim paradigması da intibak paradigması gibi dini kendi başına bırakmaz. Dini bir şekilde denetlemeyi sürdürür. Makalede söz konusu farklılıktan hareketle 1924-1960 yılları arasında Türkiye’de uygulanan din politikalarının tahakküm paradigması ile denetim paradigması ekseninde geliştiği iddia edilmiştir.

3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan üç kanunun akabinde Türkiye’de tahakküm paradigması fiili olarak uygulanmaya başlanmıştır. Söz konusu uygulamaların temelinde muasır medeniyetler seviyesine gelme istenci ve dinin doğrudan batıl ve dogmatik bir şekilde ele alınıp gericiliğin temel kaynağı olarak görülmesi bulunmaktadır. Bu durum en iyi şekilde Atatürk’ün dine yaklaşımında kendini göstermektedir. Atatürk, okuduğu metinler sonucunda dinin bilimsel gelişmelere engel olduğu görüşüne ulaşmıştır. Bu nedenle onun “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir” sözü, insan hayatında en önemli başvuru kaynağının bilim olduğuna dair inancını yansıtır. Bir başka söyleminde ise “İlim ve fennin dışında yol gösterici aramak gaflettir, cahilliktir, doğru yoldan sapmaktır” diyerek dine dolaylı bir eleştiride bulunmuştur. Ayrıca, “Musa, Yahudilerin Mısırlıların eziyetleri altında inleyişlerine son vermeye çalışan biriydi” ve “İsa, yaşadığı dönemin derin yoksulluğunu anlayan ve bu acılara sevgi dolu bir din aracılığıyla tepki veren biriydi” ifadeleriyle peygamberlerin vahiy ile bağlantısını sorgulamıştır (Hanioğlu, 2023, ss. 40-41)

Atatürk’ün dine dair görüşleri Tek Parti iktidarının dine dair politikaları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Aslında Atatürk’ün dine dair yaklaşımı birçok devlet adamı ve bürokrat tarafından paylaşıldığı için 1924-1946 yılları arasında Tek Parti döneminde *dayatmacı*, *aktif*, *faşist*, *katı* ve *dışlayıcı* bir laiklik anlayışı hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Dışlayıcı laiklik, devletin kamu alanında dine ve dini sembollere karşı izlediği dışlayıcı politikaların ve tahakküm paradigmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Kuru & Stepan, 2013, s. 92). Tahakküm paradigması ekseninde şekillenen dışlayıcı laiklik gereği insanların tarikatlara üye olmaları, kadınların çarşaf giymesi, tekkelerde ayinler yapılması ve Cuma Namazı sonrası gösteri düzenlenmesi laiklik karşıtı olarak değerlendirilmiştir (Öktem, 1994, s. 49). Tahakküm paradigması dini bireylerin vicdanına hapsetmektedir. Bu yüzden onu vicdan özgürlüğü çerçevesinde ele alması, ona sadece özel hayatta yaşam hakkı tanıması ve kamusal alanda görünürlüğü mümkün merteye azaltma yoluna gitmiştir. Bu durum daha sonraları Anayasa Mahkemesi’nin laiklikle ilgili verdiği kararlarda vazih bir şekilde görülmektedir.

Mahkemenin verdiği kararlar incelendiğinde Türkiye’de uygulanması öngörülen laikliğin temel özellikleri şunlardır: (i) Din, devlet işlerinde egemen ve faal olamaz; hukuki normlar dinden hareketle düzenlenemez. (ii) Dini inançlar ancak manevi hayat ile ilgili olduklarında dokunulamaz özelliklere sahiptirler. (iii) Dini amellerin bireysel uygulamadan çıkarak toplumun hayatını etkileyecek, şekillendirecek duruma gelmeleri laikliğe aykırı olduğundan söz konusu dinlere yönelik sınırlandırmalar getirilebilir. (iv) Bu nedenle devletin din üzerinde her zaman bir denetim yetkisi bulunur (Nalbant & Akgönül, 2011, s. 72). Görüldüğü gibi Türkiye’de laiklik din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmekten ve dinin, devletin merkeziyetçi müdahalelerinden korunmasından ziyade dinin modern yaşamda bir yerinin olmaması gerektiği şeklinde yorumlanmıştır (Kalın, 2006, s. 44). Bu anlamda gerek Türk Silahlı Kuvvetleri gerekse de üst düzey yöneticiler laiklik kapsamında “pozitivist felsefeyi” topluma inanç olarak dayatmışlardır (Türkönü, 2006, s. 50).

Cumhuriyet Türkiye’si’nde, pozitivist felsefe topluma bir inanç olarak dayatılırken bir “kontrol rejimi” olarak laiklik ile bir “ayırışma doktrini” olarak laikliğin sürekli aynı şeyi anlattığı düşünülmüştür. İlkinde laiklik, dini yapı ve süreçleri kontrol etmek isterken ikincisinde siyasi yolla dini kurum ve argümanlar arasında mutlak anlamda set çekmeyi hedeflemektedir. Türkiye’deki elitler, “kontrol rejimi” olarak laiklik anlayışının hâkim olmasıyla din ve devlet işlerinin ayırışacağını düşündüler. Bu anlamda ayırışmanın kontrol mekanizmasıyla sağlanması hedeflenmiştir (Okumuş, 2006, s. 52).

Bir kontrol rejimi ve tahakküm paradigması olarak uygulanan dışlayıcı laiklik politikaları 7 Ocak 1946 yılında Demokrat Parti’nin (DP) kurulmasıyla birlikte yerini daha ılımlı politikalara bırakmıştır. DP, ekonomi ve siyasi politikalar açısından CHP ile benzer vaat ve uygulamalara sahip olmasına rağmen, devletin din konusunda uyguladığı politikaları halka mal olmuş ve mal olmamış şeklinde iki kategoriye ayırmıştır. Buradan hareketle DP döneminde Tek Parti döneminde uygulanan tahakküm paradigmasının yumuşatılarak sadece “denetim paradigması” şeklinde sürdürüldüğü dile getirilebilir.

DP, hem bir kısım yöneticilerinin dine karşı hürmetkâr olmasından hem halkın desteğini almak istemesinden hem de halkın tepkisinden çekinmesinden dolayı Tek Parti döneminde uygulanan din politikaları konusunda ılımlı adımlar atmıştır. Ancak DP halkın din ile ilgili taleplerinin bütününe karşılamaktan uzak durmuştur. Bu nedenle Millet Partisi (MP) tarafından sürekli bir şekilde eleştiriye tâbi tutulmuştur. DP de kendisine bu konuda eleştiri getirenlere yönelik devlet gücünü kullanmaktan çekinmemiştir.

DP döneminde MP ve yöneticileri ile birlikte birçok İslamcı yazar ve mütefekkir laikliğe aykırı hareket ettiği gerekçesiyle cezalandırılmıştır. DP de Tek Parti döneminde olduğu gibi laikliği bir cezalandırma aracı olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Bu yüzden DP döneminde din politikaları intibak/uyum paradigmasından ziyade denetim paradigması ekseninde şekillenmiştir. Ancak Tek Parti iktidarı döneminde olduğu gibi tahakküm paradigmasından kaçınılarak daha ılımlı politikalar ortaya konulmuştur. Bu kapsamda makalede 1924-1960 yılları arasında uygulanan din politikalarında 1924-1946 yılları arasında tahakküm paradigması ön planda iken 1946 yılı itibarıyla denetim paradigması ön plana çıktığı savunulmuştur. Makalede yer alan bu iddialarda devlet politikaları merkeze alınmıştır.

1924-1946 Yılları Arasında Uygulanan Din Politikaları

Osmanlı Devleti’nde yaşanan inhitatın kaynağının araştırılmasıyla birlikte modernleşme döneminde din ister istemez gündemin önemli bir maddesi haline gelmiştir. Buna göre Abdullah Cevdet gibi bir kısım aydınlar, dini problemliler olarak betimlerken Namık Kemal gibi münevverler Osmanlı Devleti’nin yaşadığı sorunların temelinde dini görmemişlerdir. Bütün bu tartışmaların nedeni ise Osmanlı Devleti’nde yaşanan buhranlardır.

Osmanlı Devleti’nde siyaset ve iktisat alanında yaşanan buhran, bir kısım aydınının inancını da etkilemiştir. Ahmed Midhat Efendi’ye göre (2001, s. 708) Avrupa’da yaygınlaşan pozitivizm dinsizliğin yaygınlaşmasına neden olmuş ve Osmanlı Devleti’nin Batı’dan aldığı düzenlemeler sonucunda dinsizlik söz konusu coğrafyaya da sirayet etmiştir. Niyazi Berkes (2014, s. 376) Batı’da alınan eğitim veya II. Abdülhamid’in politikalarına karşı duyulan hoşnutsuzluk sonucunda bazı aydınların inançlarını inkâr etmesine ve materyalizmi benimsemesine neden olduğunu dile getirmiştir. İnancı inkâr etmenin oluşturduğu boşluğu Tevfik Fikret, *İnanmak İhtiyacı* başlıklı şiirinde şu şekilde dile getirir: “Bütün boşluk: Zemin boş, âsüman boş, kalb ü vicdan boş / Tutunmak isterim bir nokta yok pîş-i hasarımda” (Kaplan, 2013, s. 142). Ahmet Şirânî ise dillendirilmeye başlanan dinsizliği, kadim ve aslı olan dine karşı ortaya çıkan aykırı bir hâl ve hareket olarak görmüştür (Tarık, 2020, s. 124). Ancak burada unutulmaması gereken durum, bir kısım aydınının din alanında yaşadığı buhranın bütün topluma mal edilemeyeceğidir. Toplumsal ilişkilerde ve toplumun enfüsü yapısında din asli yerini korumaya devam etmiştir.

Osmanlı Devleti’nde yaşanan buhran döneminde orduda görev alan Mustafa Kemal, iyi derecede Fransızca bilmesinin getirdiği avantajlardan faydalanarak Fransa’da düşünsel ve siyasi alanlarda ortaya çıkan yeni gelişmeleri takip etmiştir. Mustafa Kemal için buhranlardan kurtuluş yolu 1870 ertesi Üçüncü Cumhuriyet Fransası’nın

pozitivist, laik ve solidarist dünya görüşünde yatmaktaydı. Bu yüzden Çankaya'daki kitaplığında Üçüncü Fransız Cumhuriyeti ile ilgili çok sayıda kitap bulunmaktaydı. Bu doğrultuda bir ulus inşa etmeye çalışmıştır (Z. Toprak, 2020, s. 8).

Mustafa Kemal'in solidarist, pozitivist ve laik dünya görüşünü ne zaman kabul ettiği bilinmemektedir. Mustafa Kemal, İstiklal Savaşı sırasında ve sonrasında saltanata, halifelik makamına ve dine duyduğu saygıyı vurgulamakla kalmamış bunlar için mücadele ettiklerini de belirtmiştir. Bu dönem Mustafa Kemal için din akli ve tabii vasıflarını haizdir. Mustafa Kemal'in din ile ilgili görüşleri pragmatist bir tutumun yansımasıdır. Bu nedenle peyderpey dinin kamusal alandaki görünürlüğünün ve müdahalesinin ortadan kaldırılması doğrultusunda adımlar atmıştır.

Türkiye Devleti'nin başlangıçta bir İslam devleti olarak kurulduğunun önemli göstergelerinden biri 23 Nisan 1920 tarihinde ulusal egemenliğin ilan edildiği Birinci Meclis'in cuma günü hatim, dua ve kurbanla açılmasıdır. Meclis Başkanlık kürsüsünün arkasında şûra ayeti yer almış, en kalabalık mebus gurubunu medrese ve tekke mensupları meydana getirmiştir. Şer'îye ve Evkaf Vekili mebusu ve kanunların Şeriat'e uygun olup olmadığını denetlemek üzere Şer'îye Encümeni kurulmuştur (Kara, 2016, s. 24). Ayrıca 1924 Anayasası'nın 2. maddesine göre "Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır." ve 26. maddesine göre ise "Büyük Millet Meclisi ahkâmı şer'îyenin tenfizi" (şer'î hükümlerin uygulanması) konusunda sorumlu tayin edilmiştir. 38. maddesine göre ise hem Reisicumhur hem mebuslar "vallahi" diyerek yemin etmek zorundaydılar (1924 Anayasası, t.y.).

23 Nisan 1923 – 3 Mart 1924 tarihleri arasında devletin din ile uyumlu politikalar izlemeye özen gösterdiği fark edilmektedir. Devlet, dine uygun politikalar izlemekle birlikte kendini bir İslam devleti olarak takdim etmiştir. Bu yüzden söz konusu tarihler arasında din ve devlet ilişkileri intibak/uyum paradigması çerçevesinde incelenebilir. Çünkü intibak paradigması bir yönüyle sekülerleşme/modernleşme ile din arasında felsefi anlamda bir uyumsuzluk olduğunu kabul etmekle birlikte öbür yandan modernite ile İslam'ın uyuşabileceği tezine dayanmaktadır. Şerif Mardin, İsmail Kara, Suvat Mertoğlu, Nurullah Ardic gibi Türk düşüncesi üzerine önemli çalışma yapanlar II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte başlayan modernleşme süreci üzerinde İslam'ın önemli etkileri olduğunu iddia etmişlerdir. Ardic, bu süreci 1924 yılına kadar devam ettiğini ifade etmiştir (Ardic, 2008, ss. 73-78). Bu yüzden 3 Mart 1924 yılında yapılan düzenlemeler sonucunda intibak/uyum paradigması yerini tahakküm paradigmasına terk etmeye başlamıştır.

3 Mart 1924 tarihi Mustafa Kemal'in din politikaları konusunda bir kırılmaya işaret etmiştir. Bu tarihte alelacele üç önemli düzenleme yapılmıştır (Kara, 2008, ss. 104-105):

- Halifelik ilga edilmiştir: Böylece devlet ve devletin başındaki kişi dini muhtevadan soyutlanmıştır. Ayrıca yeni devlet, ittifad-ı İslam politikasını kabullenmediğini dünyaya deklare edilmiştir.
- Tevhid-i tedrisat Kanunu yürürlüğe girmiştir: Böylece eğitim dini yönlerinden soyutlanmıştır.
- Şer’iye ve Evkaf Vekâleti² kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) kurulmuştur: Bu değişiklikle birlikte din hizmetlerinin ve din işlerinin muhtevası, statüsü, imkânları ve seviyesi bakanlık düzeydeki bir kurumdan başkanlık düzeyinde kurulan bir kuruma devredilmiştir. DİB, devletin uygun gördüğü, devletle çatışmayan ve devletin ihtiyaçlarına uyumlu modern bakış açısına sahip bir İslam anlayışını halka dayatmak üzere kurulmuştur.

DİB’in varlığı birçok kez tartışma konusu olmuştur. Laik bir devletin bünyesinde DİB gibi bir kurumun var olup olmayacağı hem sol aktörler hem İslamcı aktörler hem de CHP tarafından sorunsallaştırılmıştır. Nihayetinde iktidar, DİB aracılığıyla din ve dindar üzerinde bir kontrol rejimi oluşturmaya çalışmak ve onu Louis Althusser’den (2002, s. 33) mülhem bir ideolojik aygıt olarak kurgulamak istemesinden dolayı DİB’in varlığını laikliğe aykırı olarak görmemiştir. Bu doğrultuda iktidar, DİB’i makbul vatandaş yetiştirmek amacıyla kurgulamış ve onun aracılığıyla İslam’ı modern bir şekilde yorumlamaya çalışmıştır. Bu amaçla DİB’in şu görevleri haiz olduğu söylenebilir: (i) cumhuriyet karşıtı görüşlerin ortaya çıkmasını engellemek gayesinden hareketle dini görüşleri kontrol etmek ve Cuma hutbelerinin içeriğini belirlemek, (ii) devlet ile çatışmayan ve devletin politikalarıyla uyumlu modern din anlayışının toplum tarafından benimsenmesini sağlamaktır (Yavuz, 2011, ss. 10-41).

İktidar, kamusal alanı ve eğitimi dinden soyutlamamak amacıyla aşamalı olarak din derslerini okullardan kaldırmıştır. 1924 yılında liselerden, 1927 yılında ortaokullardan ve 1927-1929 yılları arasında kademeli olarak ilkokullardan din dersleri (Kara, 2016, s. 209) ve 8 Nisan 1924 tarihinde de Şeriat mahkemeleri (Ateş, 2018b, s. 77) kaldırılmıştır.

Şeyh Sait isyanının akabinde 3 Mart 1925 tarihinde Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunla irtica olarak görülen faaliyetler, memleketin nizamını bozmaya ve isyan çıkarmaya yönelik bütün eylemler cezalandırılmaya başlanmıştır. Hükûmete muhalif olmayan gazeteler dışındaki basın yayın organları ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bu kanunla kapatılmıştır. İktidar, Şeyh Sait isyanını gerekçe

2 Şer’iye ve Evkaf Vekâleti, İfta Heyeti, Tedrisat ve Teftişat Heyeti ile Tetkikat ve Telifat-ı İslamiyye Heyeti adıyla üç birimi bünyesinde barındırmıştır. Üç birim aracılığıyla vekâlet, eğitim, yayın ve fetva alanındaki talepleri karşılamıştır. Ayrıca Evkaf Nezaretine bağlı olan vakıfların idaresini de üstlenmiştir (H. K. Toprak, 2017, ss. 39, 40).

göstererek muhalif parti ve basının faaliyetlerine son vermiştir. Ayrıca iktidar, din ve dini yapılar üzerindeki baskılarını artırmıştır. Bu kapsamda 30 Ağustos 1925 tarihine gelindiğinde tekke ve zaviyelerin kapatılmasını öngören kanun çıkarılmıştır. Ayrıca “şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık” gibi unvanların kullanımı yasaklanmıştır (*Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlğasına Dair Kanun*, t.y.). 30 Kasım 1925 tarihinde ise dini kisvenin giyilmesi men edilmiştir.

1926 yılında İslam’dan hareketle hazırlanan Mecelle kaldırılarak yerine Mahmut Esat (Bozkurt) başkanlığındaki komisyonunun İsviçreli Eugen Huber tarafından oluşturulan metni uyarlanarak hazırlanan Medeni Kanun yürürlüğe girmiştir (Ortaylı, 2018, s. 343). Geçmişle yani İslam ve Osmanlı ile olan bağı koparmak ve muasır medeniyetlerle olan ilişkiyi güçlendirmek amacıyla 1 Kasım 1928 tarihinde “Arap alfabesi” yerine “Latin alfabesi” kabul edilmiştir. 1928 yılında anayasada yer alan “Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır.” ve “Büyük Millet Meclisi ahkâmı şer’iyyenin tenfizi” meclise ait olduğuyula ilgili maddeler kaldırılmıştır. Reisicumhur ve mebuslar yemin ederken “vallahi” yerine ant içmeye başlamışlardır. Anayasanın 75. maddesinde din ve ırk ayrımı yasaklanırken 88. maddesinde Türk kimliği din, ırk ve mezhepleri kuşatacak şekilde tanımlanmıştır. Ancak 1926 yılında hazırlanan Ceza Kanunu’ndaki 163. maddeye göre “dini siyasal araç olarak kullanma” fiili suç sayılmıştır (Berkas, 2014, s. 534). Böylece siyasi partilerin dini merkeze alarak politikalar yapmaları yasaklanmıştır. 163. madde gerekçe gösterilerek birçok siyasi parti ilerleyen tarihlerde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılacaktır.

1929 yılında Arapça ve Farsça dersler kaldırılmıştır. 1930 yılında İmam ve Hatip Mektepleri kapatılmıştır. 12 Temmuz 1932 tarihinde Türk Dili Tedkik Cemiyeti kurularak dilde sadeleşme adı altında Arapça ve Farsça kökenli kelimeler yerine öz Türkçe kelimeler üretilmiştir. Yine aynı yılda ezan ve kamet Türkçeleştirilmiş ve ilk defa Sultanahmet Camii’nde Türkçe ezan okunmuştur.³ 25 Aralık 1932 tarihinde “Cami ve Mescitlerin Sınıflandırılması Hakkındaki Nizamname” yayınlanarak açık

3 İbadetlerin Türkçeleştirilmesi konusunda Falih Rıfkı Atay şöyle bir olay nakletmiştir: [Mustafa Kemal’in] Son dileği ezandan başka ibadetleri de Türkçe yaptırmak ve Türk kafasını Arap kafası köleliğinden büsbütün kurtarmaktır. Türk Ocağına gittiğimiz gün, Kur’an’ı Türkçeye çevirmek konusunu açtı idi. Orada bulunan Kâzım Karabekir; –“Kur’an’ı azimüşşan Türkçeye çevrilemez, Paşa Hazretleri...” –“Niçin çevrilemez efendim? Bu sözünüz Kur’an’ın manası yoktur, demektir.” –“Hayır efendim, ama meselâ, elif-Lâm? Mîm... Ne diyeceğiz buna?” –“Ne demektir, elif-lâm? mîm?” –“Meçhul efendim...” –“Öyle ise karşısına bir sıfır koyar, çevirmeye devam edersiniz.” (Atay, 1969, ss. 47-48)

kalacak camiler için “beş vakit açık olması ve cemaatinin bulunması, civarındaki cami ile arasından beş yüz metreden fazla mesafenin bulunması, mamur olması ve müstakbel vaziyetin iyi olması” şartları getirilmiştir. 1934 yılında din adamlarını kendi dini kıyafetlerini sadece görevlerini yaparken giyebilecekleri ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. 5 Şubat 1937 tarihinden önce *de facto* (fiilen) uygulanan laiklik bu tarihten itibaren *de jure* (hukuken) anayasada yer almıştır (Arslan, 2019, ss. 23-25).

3 Mart 1924 tarihi itibarıyla devlet dini dışlayan politikalar uygulamaya başlamıştır. Din ve dini yapılar üzerinde tahakküm kurulmasının temelinde bir Türk dini mi icat edilmeliydi yoksa Türk’ün kendisi mi dinselleştirilmeliydi, tartışması yer almıştır. 1924-1930’lu yıllar arasında İslam’dan hareketle bir Türk dini inşa etme sürecine girilmiştir. Ancak İslam’ın beynelmilel yapısı ve politik yönünün olması bu süreci başarısız kılmıştır. Bu yüzden 1930’lu yıllardan sonra seküler bir din olarak Kemalizm algısı oluşturulmaya çalışılmıştır (Atalay, 2020, ss. 75-111). 1910’lu yıllarda ders kitaplarında “Hazret-i Peygamber zîşân efendimiz” olarak kendisinden bahsedilen İslam peygamberi, 1920’lerde “Hazret-i Peygamber” ve 1930’lu yıllardan itibaren “Muhammed” olarak anılmaya başlanmıştır (Z. Toprak, 2012, s. 255). 28 Haziran 1938 tarihinde yürürlüğe konan Cemiyetler Kanunu’na göre din, mezhep ve tarikatlara dayanan bir dernek kurmak ve din propagandası yapmak amacıyla siyasi parti kurmak yasaklanmıştır (Berkes, 2014, s. 534).

1937 yılında laiklik anayasada yer alırken din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından ziyade “dinsizlik/din karşıtlığı” olarak algılanmıştır. Dindar oldukları bilinen Hasan Ali Yücel’den Memduh Şevket’e kadar birçok mebus dindar gözükmek için farklı çabalar içine girmişlerdir. Bazı mebuslar işi poker masalarında Allah’a küfretmeye kadar vardırımlardır. Başka bir mebus, Mustafa Kemal’e camilerin ve mescitlerin hala neden kapatılmadığını sormaktan çekinmemiştir. O dönemde yaşayan birçok kişi için laiklik, “tatbiki dinsizlikten başka bir şey değil”dir (Atalay, 2020, s. 83). Ahmet Hamdi Tanpınar, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Laikliğimizi ilan ettik; fakat laik olmadık. Gizli ate’lik yaptık.” (Kerman & Enginün, 2007, s. 536).

15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Nutuk, TBMM’de okunmasından sonra yayınlanmıştır. Bu eser birçok mebus, yazar tarafından kutsal kitap mertebesine çıkarılmıştır. Mustafa Kemal’den ise bir peygamber gibi bahsedilmiştir. 1933 yılından sonra ise Mustafa Kemal’den Tanrı olarak bahsedilmeye başlanmış ve Çankaya, yeni seküler dinin Kâbe’si olarak ilan edilmiştir.⁴

4 Onuncu Yıl Marşı’nın ilk halinde Atatürk’ten “başta bütün dünyanın taptığı başkomutan” olarak bahsedilmiştir. Bu dönemde Atatürk ile ilgili yapılan açıklamalar, yazılan yazılar ve şiirler için bkz. (Atalay, 2020, ss. 239-308)

Atatürk'e göre dinin öngörülleri doğrulanmadığından seçkinlerin dini olan bilim, eğitim yoluyla yaygınlaştırılarak "en hakiki mürşid" olarak benimsettirilmelidir. Bu yüzden kendisi için "gökten indiği varsayılan dogmaların" bir anlamı kalmamıştır (Hanioglu, 2023, ss. 516, 519). Bu anlamda Atatürk ilk dönemlerden pragmatist davranarak halkın desteğini almak ve uluslararası arenada komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurmak amacıyla din ve devleti bir uyum içinde yönetmeye önem vermiştir. Burada bir "intibak paradigması" çerçevesinde hareket eden Atatürk, 1924 yılı itibarıyla dine karşı sert politikalar izlemiştir. Özellikle hem yerel hem uluslararası arenada iktidarını perçinlemesi üzerine pragmatist tutumu terk ederek dine karşı "tahakküm paradigması" çerçevesinde politikalar geliştirmiştir. Din ile ilgili bu sert politikalar İsmet İnönü'ne tevarüs etmiştir.

10 Kasım 1938 tarihinde Atatürk'ün vefatı üzerine 26 Aralık 1938 tarihinde CHP'nin yaptığı olağanüstü kongresinde İsmet İnönü, CHP genel başkanı olmuştur. 1939-1945 arasında din politikaları önceki dönemin devamı niteliğinde iken 1945 yılında iç ve dış gelişmelerden dolayı dine uygulanan dışlayıcı politikalar yumuşatılmaya başlanmıştır.

CHP, 5. Büyük Kurultay'ında dini vicdan ile sınırlandırarak dinin devlet, siyaset ve dünya işlerinden ayrı tutulmasını "terakkide başlıca muvaffakiyet âmili" gördüğünü dile getirmiştir (C. H. P. 5. *Büyük Kurultay Zabıtları*, 1939, ss. 88-89). Ancak devletin dine müdahale etmeyeceği vurgulanmasına rağmen İnönü döneminde, kılık kıyafet kanununa uymayanlar, kamusal alanda peçe takanlar, Şapka Kanunu'na uymayanlar ve çarşaf giyenler tutuklanmıştır. Tarikatlara mensup insanlar polis tarafından takip altına alınmıştır. Ezan ve kameti, Arapça okuyanlar savcılığa şikâyet edilmiş ve Arapça tekbir getiren kişiler gözaltına alınmıştır. İnönü, döneminde ezan ve kametin Türkçe okunması için yoğun baskı devam ettirilmiştir. 1941 yılına kadar ceza kanununda ezan ve kameti Arapça okuyanlara yönelik bir ceza öngörülmemektedir. Bu tarihte TBMM'de yapılan görüşmeler sonucunda söz konusu filli işleyenlerin üç aya kadar hafif hapis ve on liradan iki yüz liraya kadar para cezasına çarptırılması ile ilgili ceza kanununda düzenlemeler yapılmıştır (Dikici, 2008, ss. 162-172). Din politikalarının bir sonucu olarak camiye tayin edilecek imam bulunamadığı için bekçi veya mahalleden herhangi biri camilere görevlendirilmeye çalışılmıştır (Cündioğlu, 1999, s. 111). 28 Mart 1944 tarihinde ise Basın Yayın Umum Müdürlüğü'nün isteği üzerine *Türkçe Kasideler ve Mevlid-i Şerif Duası* isimli eser yasaklanmıştır (Koçak, 2011, s. 81).

Atatürk döneminde olduğu gibi İnönü hükümetinin ilk 8 yılında da laiklik ile Batılı anlamda din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması değil devletin dine tahakkümü olarak algılanmıştır. Devlet, laikliği Batılı manada anlaşılmasını kendi

açısından tehlikeli bir durum olarak görmekteydi (Kara, 2010, s. 78). Bunun temel nedeni dine alan açıldığında mevcut rejimin değişip İslam devletinin kurulacağı korkusudur (Altan, 2010, s. 149). Bundan dolayı din üzerindeki tahakküm ve dinî alan kısıtlanmaya devam ettirilmiştir. Hükümetin din konusunda uyguladığı politikalar, “resmi bir dinsizlik dogması” olarak isimlendirilen aşırı laik ve pozitivisttir. Batılılar tarafından söz konusu politikalardan dolayı Türkiye “pozitivizmin tapınağı” olarak görülmeye başlanmıştır (Adivar, 1947, s. 279).

1946-1960 Yılları Arasında Uygulanan Din Politikaları

Hem soğuk savaş döneminin estirdiği komünizm havası hem de 7 Ocak 1946 yılında Demokrat Parti’nin (DP) kurulması İnönü hükümetlerinin din politikaları konusunda yumuşamalarını sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinin akabinde ABD’nin İsmet İnönü’den dinin kısmen önünü açma talebinde bulunduğu iddia edilmiştir. Çünkü ABD’ye göre din, komünizmin yaygınlaşmasının önündeki önemli engellerden biridir (Ateş, 2018a, s. 106). 1946 yılından itibaren iktidar kanadında din politikaları üç öneri çerçevesinde tartışılmıştır. Bu önerilerin ilki, manevi bir ihtiyaç ve terbiye müessesesi olan dinin toplumun doğası gereği var olduğunu savunmuştur. İkincisi, kısmen birinci öneriyi benimsemekle birlikte dini daha çok özgürlükler kapsamında ele almıştır. Üçüncüsü ise dinin her türlü kamusal alandan soyutlanması gerektiğini ileri sürmüştür (Karpat, 2010, s. 350).

DP, ilk kurulduğu yıllarda din ile ilgili özgürlükleri savunsa da bu konuda bariz adımlar atmaktan çekinmiştir. Çünkü iktidarın din ile ilgili bir yumuşama adımı atmadan kendisinin din konusunda sert çıkış yapması ters tepebilirdi. Mesela DP İstanbul İl Başkanı Prof. Kenan Öner, 14 Şubat 1946 tarihinde *Tasvir* gazetesine verdiği mülakatta “lâiklikle dinsizlik arasındaki farkı idrâk ederek -yobaz ve derviş tahakkümünün yenilenmesine meydan bırakmamak kaydı mutlakıyla- halkın dini tedrisatını temin etme”yi vaat ettiklerini belirtmiştir. Bu sözlerinin gazetede yer alması sonucunda birçok kesimin katıldığı tartışmalar ortaya çıkmıştır. DP yönetimi söz konusu tartışmalardan rahatsız olmuş ve telaşa kapılmıştır. Bunun üzerine Fuad Köprülü, Öner’i arayarak sözlerini “halkın dini hissiyatına hürmet” şeklinde tekzip veya tavzih etmesini istemiştir (Öner, 1948, ss. 15-16).

İsmet İnönü, DP’nin ilk yıllarında çok fazla din ile ilgili politikalar dillendirmesini istememiştir. Bu yüzden DP kurulmadan önce Celal Bayar, parti programını İnönü’ne götürmüş ve onun görüşlerini almıştır. İnönü söz konusu görüşme ile ilgili açıklamalar yaparken yeni partinin dini, siyasete alet etmemesi gerektiğini belirtmiştir (Avcıoğlu, 1959, s. 11). Ayrıca CHP’nin 10 Mayıs 1946 yılında yapılan 2. Olağanüstü Kurultayı’nda dini siyasete alet edecek partilerin kanun yoluyla kapatılacağını belirtmiştir. Böylece

İnönü, DP'ye dolaylı yoldan aba altında sopa göstermeyi tercih etmiştir (Uzun, 2013, s. 147).

Konjonktürün ortaya çıkardığı şartların CHP'nin din konusunda ılımlı adımlar atması üzerine DP, CHP'yi genelde din ve ekonomi üzerinden eleştirmiştir. Bunun sonucunda İnönü hükümetleri, uyguladıkları din politikalarını değiştirmişlerdir. 1947 yılında yapılan 7. Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi'yle birlikte "dinin ihmal edilmiş bir toplumsal pekiştirici" olduğu dinlendirilmeye başlanmıştır (Mardin, 2017, s. 29). Halkın imamlık ve hatiplik gibi görevleri ifa edecek kişilere olan ihtiyacının karşılanması amacıyla 21 Mayıs 1948 tarihinde İmam Hatip Kursları açılmasıyla ilgili öneri kabul edilmiştir. Bu kurslarda hem Kur'an-ı Kerim, Akait, İbadet, Ahlak, Hadis ve Tefsir gibi dini derslere hem de Tarih, Coğrafya, Yurt Bilgisi, Sağlık Bilgisi ve Türkçe derslerinin verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararlar Şemsettin Günaltay Hükümeti tarafından yürürlüğe konulmuştur (Şimşek, 2013, s. 402).

"Köhnemiş" ve "geri kalmış" dünyanın hâkim olduğu "Ortaçağ zihniyeti", "çağdaşlaşma" ile birlikte terk edileceğine dair tezler (bkz. Berkes, 2014) bizzat CHP tarafından atılan adımlarla sorgulanır hale getirilmiştir. Böylece CHP'nin gerekçesi ne olursa olsun din ile ilgili ılımlı adımlar atması nedeniyle Avrupa-merkezci okumalar sonucunda tahayyül edilen ve sekülerizmin hâkim olduğu çizgici-ilerlemeci bir sürecin Türkiye'de yaşanacağına dair teleolojik okumalar kısmen problemli olduğu söylenebilir.

15 Ocak 1949 tarihinde ise "Molla" lakaplı Şemsettin Günaltay, başbakan olmuş⁵ ve onun döneminde Kur'an kursları, imam hatip okulları ve ilahiyat fakültesi açılmıştır. Günaltay, bu yaşananları mecliste şu şekilde dile getirmiştir: "İlk mekteplerde din dersleri okutturmaya başlayan Hükümetin başkanımı. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam, hatip kursları açan bir hükümetin başkanımı. Bu memlekette Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin başkanımı." (TBMM Tutanak Dergisi, 1949, s. 598). Bu dönemde yeni cami ve cami derneklerinin açılışına izin verilmiştir. 16 Şubat 1949 tarihinde 4. ve 5. sınıf öğrencilerine yönelik seçmeli olarak din dersinin verilmesine müsaade edilmiştir. 1924 yılında kapatılan hac yolları 1947 yılında aktif hale getirilmiştir (Kara, 2016, s. 36). Bernard Lewis'e göre Milli Eğitim Bakanlığı'nın

5 Şemsettin Günaltay, hükümet programında şu ifadeleri kullanmıştır: "Türk inkılabının ana prensiplerini titiz bir itina ile savunmakta devam edeceğiz. Bütün diğer hürriyetler gibi vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. Din öğretiminin ihtiyari olması esasına sadık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız. Fakat laiklik prensibinden ayrılmamıza asla imkân tasavvur edilmemelidir. Bilhassa din perdesi altında bu milleti asırlar boyunca uyuşturmuş olan hurafelerin yeni bastan belirmesine asla meydan vermeyeceğiz. Bu konuda alınması gerekli sayacağımız tedbirleri yüksek tasvibinize sunmakta tereddüt etmeyeceğiz." (Neziroğlu & Yılmaz, 2013, s. 681)

hazırladığı din dersi ile ilgili kitaplar modern bir İslam anlayışını anlatmıştır. Kitaplarda anlatılan modern din, Mekke ve Şam’daki Müslümanların bile anlayamayacağı düzeydeydi (Lewis, 1952, s. 41). İnönü’nün politikalarındaki bu değişimler genelde yaşanan oy kayıplardan kaynaklanmaktadır. Ancak din ile ilgili izlenen söz konusu ılımlı politikalar, DP’nin iktidara gelişini önleyememiştir.

Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan öncülüğünde Demokrat Parti (DP) kurulduktan sonra yayınlanan parti programında halkın manevi yönünün ihmal edildiği ve dini inancının rencide edildiğine değinilmiştir. Devletin dine tahakküm etmesini değil din ve devlet işlerini ayırması gerektiği savunulmuştur (Mert, 1998, s. 98). Bu anlamda parti programında laikliğin desteklendiği dile getirilmiştir. Programın 14. maddesinde laiklik, devletin din ile bir ilişkisinin, dinin, kanunları belirlemesinde ve uygulanmasında hiçbir şekilde rolünün olmaması olarak tanımlanmıştır. Dinin siyasete karıştırılmasında, başka dinler aleyhine propaganda aracı olarak kullanılmasına izin verilmeyeceği dile getirilmiştir (*Demokrat Parti Programı*, t.y.). Celal Bayar, partinin 1949 yılındaki İkinci Büyük Kongresi’nde bu konuda şunları dile getirmiştir:

“Programımızda din hürriyeti de diğer hürriyetler gibi mukaddestir demişizdir. Programımız laiklik, dine hürmet esasını en iyi bir şekilde tespit etmiştir. Eğer biz iktidarda olsa idik, bu programın tatbiki keyfiyeti de mütehassısların hazırlayacağı bir programla elde edilirdi. Türk milleti Müslümandır, Müslüman kalacaktır... Dinî tedrisat meselesi tamamıyla teknik bir meseledir... Bazı konuşmalarım suítefsire uğramıştır. Biz, dinin siyasete âlet edilmesinin şiddetle aleyhindeyiz... Biz irticaın aleyhindeyiz. Memlekette irtica yoktur ama irticaa doğru beliren istidatları zamanında görüp önlemesek bu memleketin felaketini kendimiz hazırlarız.” (Tunaya, 1995, s. 681)

Bayar’ın konuşmasında geçen “dini siyasete alet edilmesi” ifadesi aslında çok muammadır. Dinin siyasete alet edilmesi ile ne kastedildiği tam olarak anlaşılamadığı için keyfi yorumlanmıştır. Bu duruma Millet Partisi’nin (MP) programında yer alan “Parti din müesseselerine ve millî ananelere hürmetkârdır” ifadesi misal gösterilebilir (*Millet Partisi Program ve Tüzük*, 1948, s. 4). 1949 yılına gelindiğinde halkın yoğun bir şekilde MP’ye akın ettiği görüldüğünden CHP ve DP, halkın MP’ye olan teveccühünü engellemek amacıyla bazı düzenlemeler yapmayı kararlaştırmışlardır. Dönemin Başbakanı Şemsettin Günaltay, Celal Bayar ile görüşerek MP’nin irticai söylemlerinden şüphelendiğini ifade etmiştir. Bu yüzden irticai suçların ceza-i müeyyidesinin artırılmasını talep etmiş ve Bayar, Günaltay’ın fikirlerine katılmıştır (Çakmak, 2016, s. 113). MP’nin din ile ilgili söylemlerinin DP’ye göre daha ılımlı olması ve kamusal alanda dine daha fazla alan açmasını vaat etmesi hem CHP’yi hem de DP’yi

tedirgin etmiştir.⁶ Çünkü MP dindar kesimin desteğini almıştır. Bu atmosferde 1950 seçimlerine gidilmiştir.

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimler sonucunda DP, iktidara gelmiştir. Menderes, seçimden sonra açıkladığı hükümet programında millete mal olmuş inkılapları mahfuz edeceklerini diğerlerini ise kaldıracaklarını beyan etmiştir. Menderes'e göre irtica ile kesinlikle mücadele edilmelidir. Ancak din ve vicdan hürriyeti de sağlanmalıdır (Dağlı & Aktürk, 1988, ss. 161, 162). Akabinde DP'nin ilk yaptığı faaliyetlerden biri ezanı aslına rücu ettirmek olmuştur. 16 Haziran 1950 tarihinde, Arapça ezan ve kamet okumak suç olmaktan çıkarılmıştır. CHP, DP'nin meclise getirdiği tasarıya destek açıklamamakla birlikte karşı da çıkmamıştır. Bir kısım CHP milletvekilleri, mevcut kanunun yürürlükte kalmaya devam etmesi doğrultusunda oy kullanmıştır.

DP tabanından gelen fes, çarşaf yasağının kalkması ve Arapça alfabeye geçiş istekleri üst yönetim tarafından sert karşılanmıştır. Parti tarafından söz konusu talepler irtica ve taassup olarak nitelendirilmiştir. Bu yüzden bu tarz taleplerin parti ile ilişkilendirilmesine karşı çıkmıştır (Kırkpınar, 2018, s. 354). İslam'a aykırı olduğu gerekçesiyle Atatürk heykellerine saldıran Ticaniler tarikatının lideri Kemal Pilavoğlu ve müritleri tutuklanmışlardır. Yaşanan bu gelişmelerin devamını engellemek amacıyla 25 Temmuz 1951 tarihinde CHP'nin aleyhinde olduğu Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun çıkarılmıştır (Nal, 2005, ss. 153-157). Böylece DP, liberal laik anlayışını benimseyerek din ve vicdan özgürlüğüne alan açarken kendi açısından radikal ve marjinal gördüğü dini yorumlara müsamaha göstermemiştir (Tanör, 2000, s. 266).

Halkın, DP'ye teveccüh etmesinde uyguladığı din politikalarının önemli payı vardır. Bu konuda Eşref Edip (1949, s. 349), Sebülürreşad dergisinde şunları kaleme almıştır:

“Şunu hiçbir zaman hatırdan çıkarmamalı ki, halkın Demokrat Parti'ye teveccühü parti erkânının kara gözleri için değildi. Halk Partisi müfritlerinin her şeyden ziyade din hürriyetine karşı yaptığı tahdit ve takyitler, baskılar, din tedrisatına, din müesseselerine ve din ehline karşı aldığı tavırlar milleti gücendirmiş, Halk Partisi'nden soğutmuştu. De-

6 Şemsettin Günaltay Hükümet Programı TBMM'de okunduktan sonra söz alan MP Milletvekili Osman Nuri Köni şunları dile getirmiştir: “Bir de lâiklik prensipleri üzerindeki Hükümet telâkkisinde isabet yoktur. Zira nasıl ki din adamlarının siyasete karışmaları caiz değilse Devlet adamlarının da din işlerine ve müesseselerine müdahale etmemeleri esastır. Meselâ Diyanet İşleri ve Dini Evkaf gibi teşekküllerin Devlet teşkilâtında resmî yer almaması şarttır. Bunların cemaatlerin idaresine devri lâzımdır. Bu mevzuda Anayasaya uygun hareket edilerek lâikliğin, yukarda da izah edildiği veçhile tatbiki cihetine gidilmesi ve vehim ve vesveseden azade yol takip olunması lüzumuna kaniyiz. Bu prensiple alâkalı kanunlar üzerinde ıslahat ve tadilat yapılmalıdır. Artık inkılâplar millete mal olmuştur. Suizan devri tarihe karışmıştır.” (Neziroğlu & Yılmaz, 2013, ss. 683-684)

mokrat Parti her şeyden ziyade milletin bu hassas noktasına dikkat edecek, ehemmiyet verecek, hakiki surette din hürriyetini ve din tedrisatını temin edecek, din üzerindeki baskıları bertaraf edecek, din ehlini hakaret ve sürünmekten kurtaracak, dinin inkişaf ve tealisini köstekleyen mâniaları bertaraf edecek diye ona sarılmıştı. Partinin feraset-i erkânının bunu anlamaları icap ederdi.”

6 Temmuz 1950 tarihinden itibaren perşembe günleri, Ramazan ayı boyunca ise pazartesi, çarşamba ve cuma günleri saat 20:05-20:15 arası İstanbul ve Ankara radyolarından Arapça aslından Kur’an-ı Kerim okunmaya başlanmıştır (Türköz, 2021, s. 1076). 4 Kasım 1950 tarihinde ilkokullarda din dersi zorunlu hale getirilmiştir. 1951-1952 eğitim-öğretim yılında çok sayıda imam hatip okulu açılmıştır. 13 Ağustos 1956 tarihinde din eğitimi ortaokul müfredatına eklenmiştir. 19 Kasım 1959 tarihinde Yüksek İslam Enstitüsü açılmıştır (Kaçmazoğlu, 1988, s. 73). 1952-1953 yılları arasında Kur’an kursu sayısı 183’e, öğrenci sayısı 11 836’ya çıkmıştır. DP döneminde 16 tane imam hatip lisesi açılmıştır (Duman, 1999, ss. 180-189).

Dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, Milli Eğitim Şurası’nda öğrencilere din eğitimi vermenin öneminden bahsetmiştir. İleri’ye göre devlet öğrencilere din eğitimi vermezse “mollalar” öğrencilere din eğitimi verecek ve öğrenciler ders aldıkları mollaların etkisi altında kalacaktır. Devlet öğrencilere din dersi vererek gericilikle mücadele etmektedir. Okullarda öğrencilere devlet tarafından içeriği tasarlanmış bir din eğitimi verilerek iktidarın uygun gördüğü sınırlar çerçevesinde öğrencilere din eğitimi imkânı sağlanmıştır. MEB, din dersi verecek öğretmenlerin sayıca az oluşundan yakınmıştır. Din dersine giren birçok öğretmenin din konusunda zayıf bilgiye sahip oldukları dile getirilmiştir. Bu yüzden DP döneminde imam hatip okullarının sayısı artırılmıştır. DP döneminde din derslerinin verilmesi ve imam hatip okullarının sayısının artırılması İslamcı çevreyi memnun etmemiştir (Nal, 2005, ss. 158-160).

DP, seçimi kazandıktan sonra CHP’nin takip ettiği din aleyhindeki politikaları takip etmeyeceğini daha güvenceli bir şekilde dile getirmiştir. Laikliğin din aleyhtarlığı olarak algılanmasına karşı çıkmıştır. Artık iktidarlara döneminde dine kamusal alanda daha fazla alan açacaklarını beyan etmişlerdir (Anadol, 2004, s. 63). DP, CHP’ye göre dine dair daha hoşgörülü bir tavır sergilese de dini ve dini yapıların devlet tarafından denetlenmesi gerektiğini de düşünmüştür. Bu anlamda iktidarın uygun gördüğü politikalara yönelik olumlu adımlar atılmıştır. DP, hurafe olarak adlandırdığı dini faaliyetlere izin vermeyeceğini belirtmiştir. Hurafelerin neler olduğu ise dile getirilmemiştir.

Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman’ın 22 Kasım 1952 tarihinde Malatya’da saldırıya uğraması sonucunda iktidar, İslami kesimlere yönelik sert önlemler almıştır. Birçok İslamcı yazar bu dava sonucunda yargılanmıştır. Ayrıca

dönemin Başbakanı Adnan Menderes, dinin siyasete alet edilmemesi için bütün partilerden destek istemiştir. Bu yüzden Menderes yaptığı açıklamalarda partilerin din konusunda gereken özeni göstermelerini istemiştir.

Ahmet Emin Yalman suikastından sonra irticai eylemlerden dolayı kapatılan partilerden biri İslâm Demokrat Partisi'dir. İstiklal Harbi esnasından orduda görev alan Cevat Rifat Atilhan'ın genel başkanlığını yaptığı parti, nizamnamesinde CHP'nin umdeleri olarak bilinen bütün antidemokratik uygulamaları kaldıracağını vaat etmiştir. Parti, genel olarak milli ve manevi değerlere vurgu yapmış ve bu değerler ekseninde nesiller yetiştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu anlamda CHP iktidarının yürürlüğe koyduğu milli ve manevi değerlere aykırı bütün düzenlemelerin kaldırılacağını vaat edilmiştir ("İslâm Demokrat Parti Nizamnamesi", 1951, s. 2).

İslâm Demokrat Partisi dışında DP'nin sahip olduğu liberal laiklik anlayışını savunmayan dergi, gazete ve Millet Partisi'ne iktidar tarafından sansür uygulanmıştır. Necip Fazıl Kısakürek, Said Nursi, Eşref Edip gibi mütefekkirler yazdıkları din ile ilgili yazılardan dolayı mahkemeye sevk edilmiş ve bir kısmına tutuklanma kararı verilmiştir. Milliyetçiler Derneği yine aynı gerekçe ile kapatılmıştır. DP milletvekilleri Hasan Ustaoglu, Suat Bilgiç, Tahsin Tola partiden ihraç edilmişlerdir. 1954 seçimlerinde İslamcı profile sahip birçok aday DP listesinde kendine yer bulamamıştır. DP bir yandan kendini İslami kesimin tek temsilci göstermeye çalışırken bir yandan liberal laiklik anlayışını benimsemeyenlerin önlerini tıkamıştır (Kaçmazoglu, 1988, s. 75).

DP, irtica olarak nitelendirdiği eylemlerin yaygınlaşması korkusunu yaşamıştır. Bazı DP yöneticileri ufak çaplı olaylar karşısında abartı sayılacak düzeyde tepkiler vermişlerdir. Mesela 14 Haziran 1957 tarihinde Bursa Ulu Cami'nde Cuma namazı sonrasında bir kişi elindeki kılıçla hutbeye çıkan imama saldırmıştır. Dönemin Bursa Valisi İhsan Sabri Çağlayangil yaşanan olayın münferit olduğunu beyan etmesi üzerine Celal Bayar, valiyi sert bir şekilde eleştirmiştir. Bayar'a göre söz konusu durum bir kalkışmadır ve dindar insanların devleti ele geçirme eylemidir. Bundan dolayı içişleri bakanının acil bir şekilde Bursa'ya gidip olayı yerinde incelemesini istemiştir (Çağlayangil, 1990, s. 333).

DP'nin irtica söylemi bazı açılardan keyfi bir yoruma dayanmıştır. 1954 seçimlerinden önce Vaiz Fevzi Boyar, Ödemiş Camii'nde verdiği vaazda DP'nin yapacağı mitinge katılmayacak olanları ve muhalif partinin mensuplarını münafık ve kâfirlikle suçlamıştır. Boyar, bu suçlamalarından dolayı 10 ay hapse mahkûm olmuş ancak söz konusu mahkûmiyet 3 yıl boyu gerçekleşmemiştir. DP milletvekilleri 7 Haziran 1957 tarihinde Boyar'ın affedilmesi için önerge getirmişlerdir. Bu önerge İnönü tarafından eleştirilmiştir (*TBMM Zabıt Ceridesi*, 1957, ss. 78-84).

CHP, 1946 yılından itibaren hem komünizmle daha güçlü bir şekilde mücadele etmek amacıyla hem de iktidarı DP ve MP’ye bırakmamak için din üzerindeki tahakkümünü yumuşatmıştır. 1950 seçimlerini kazanan DP, CHP’ye göre din ile ilgili politikalarda daha ılımlı bir yol izlemiştir. Ancak MP’ye göre ise din politikaları katıdır. MP din ile ilgili daha geniş haklar talep etmiştir. 1946-1960 yılları arasında iktidar partileri dine kamusal alanda yer açmakla birlikte bir şekilde onun denetim altında kalmasını savunmuşlardır.

Sonuç

Türkiye’nin 23 Nisan 1920 tarihinde ulusal egemenliğini ilan etmesinden bugüne uyguladığı din politikaları sürekli tartışma konusu olmuştur. 23 Nisan 1920-3 Mart 1924 tarihleri arasında devlet, bir İslam devleti gibi politikalar yürürlüğe koyduğundan din ile uyumlu politikalar takip etmiştir. Anayasada devletin şer’i hükümlere göre hareket edeceği belirtilmiş ve İslam resmi din olarak kabul edilmiştir. Mebusların önemli bir kısmı ulema sınıfındandır. Bu nedenle söz konusu tarihler arasında devlet, intibak/uyum paradigması ekseninde din ile ilgili politikalar benimsemiştir.

3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan üç önemli kanunun akabinde devlet, peyderpey kendini dinden soyutlama yoluna gitmiştir. Bu tarihten itibaren din ve dini yapılar üzerinde devlet tahakküm yolunu izlemiştir. Din vicdanlara hapsedilip kamusal alandan soyutlanmaya çalışılmıştır. Pozitivizm tek geçerli akçe kabul edildiğinden oryantalist bir tutum ekseninde “makbul bir İslam” halka benimsetilmeye çalışılmış ve dinin kamusal alandan soyutlanması sonucunda ortaya çıkan boşluğu Kemalizm ile doldurulmaya çalışılmıştır. Bu tarihler arasında okullarda din dersleri kaldırılmış ve modern bir İslam inancı oluşturulmaya çalışılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı’na söz konusu amacı gerçekleştirmek için aracılık görevi verilmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde itibaren *de facto* olarak uygulanan dışlayıcı laikliğe 1937 yılı itibariyle anayasada yer verilerek *de jure* olarak yürürlüğe konmuştur. Laiklik din üzerinde bir tahakküm aracı olarak uygulanmıştır. Bu yüzden laiklik din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından ziyade dini kontrol eden bir inkılap olarak değerlendirilmiştir. Dindar kesim söz konusu uygulamadan dolayı farklı şekillerde tepkilerini ve eleştirilerini dile getirmiştir. Halkın CHF/CHP karşısına çıkan herhangi bir siyasi partiye doğrudan teveccüh göstermesinin önemli nedenlerinden biri de dışlayıcı laiklik uygulamalarıdır. Söz konusu süreç 1946 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde uygulanan din politikaları incelendiğinde devletin tahakküm paradigması ekseninde düzenlemeler gerçekleştirdiği görülmektedir.

1946 yılına gelindiğinde devlet, din politikaları konusunda ılımlı adımlar atmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın son bulması üzerine başlayan Soğuk Savaş

döneminde dinin komünizmin yayılmasını engelleyecek bir unsur olarak düşünülmesi ve CHP'nin DP'ye olan teveccühü kendisine yönlendirmek istemesi sonucunda bazı katı politikalardan vazgeçilmiştir. 1924 yılı itibariyle kamusal alandan soyutlanan din 1946 yılı itibariyle kamusal alanda tekrar kendine yer edinmeye başlamıştır. CHP ile başlayan ılımlı politikaları uygulama süreci 1950 seçimlerini kazanan DP döneminde artarak devam etmiştir. DP, halkın din ile ilgili birçok talebini yerine getirmiştir. Bu yüzden din ile ilgili görüşlerin rahat bir şekilde dile getirildiği dergi, gazete ve kitaplar neşredilmiştir. Ancak DP tasvip etmediği talepleri ise irtica ve gericilik olarak nitelendirmekten de vazgeçmemiştir. Özellikle MP ve İslâm Demokrat Partisi'ni laikliğe aykırı hareket ettikleri gerekçesiyle kapatmıştır. DP'nin din ile ilgili politikaları CHP'ye göre daha ılımlı iken MP'ye göre daha katı bir yerde durmaktadır. Genel olarak incelendiğinde iktidar partileri 1946 yılından itibaren din konusunda ılımlı adım atmalarına rağmen din konusunda denetim mekanizmasını çalıştırmaktan vazgeçmemişlerdir. Bu yüzden 1946-1960 yılları arasında devlet, din politikaları konusunda denetim paradigması ekseninde hareket etmiştir.

From Domination to Control: Religious Policies in Türkiye between 1924-1960

Hüseyin Arslan

Secularism/Laicism is generally defined as the separation of religion and state. However, achieving this separation has not been as straightforward as one might expect. Religion has a political dimension and often intervenes in the public sphere. The modern state, on the other hand, is both centralized and seeks to establish control over society. The question of how to separate religion, which influences the public sphere, from the modern state, which seeks to control society, has not been easy to answer. While secularism limits both the state on one hand and religion on the other, it simultaneously implies the complete separation of the two in absolute terms. In general, the responsibility for managing this separation is entrusted to state powers. Considering the conceptual framework of secularism, it can be argued that no state truly practices secularism in its absolute form.

Secularism was adopted by the ruling elite in Türkiye without fully considering the debates surrounding it. Although secularism was formally included in the constitution in 1937, policies in line with secularism had been implemented by the political powers since 1924. This indicates that secularism was de facto practiced between 1924 and 1937 but became de jure after 1937. Since 1937, religious policies in Türkiye have been based on this formal definition of secularism. When

@ Dr. Res. Assist., Kırşehir Ahi Evran University, huseyinarslan1991@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0001-7840-5348>

DOI: 10.12658/M0762
insan & toplum, 2025; 15(2): 57-80
insanvetoplum.org

Received: 02.11.2024
Revised: 18.11.2024
Accepted: 14.12.2024
Online First: 25.02.2025

implementing religious policies in Türkiye, the paradigm of separation embodied by secularism is often referenced in its absolute form. However, this paradigm is insufficient to explain the policies in question.

Some historians analyze religion-state relations in Türkiye from two distinct perspectives: the control/domination paradigm and the adaptation paradigm. According to Nurullah Ardiç, the period up to 1924 can be analyzed within the framework of the adaptation paradigm, during which efforts were made to achieve harmony between religion and the state. However, after 1924, the situation is evaluated within the control/domination paradigm. In this period, the state's control over religion increased, and the role of religion in the public sphere was limited. Ardiç analyzed the development of secularism in Türkiye over time through the lens of these two paradigms (Ardiç, 2008, pp. 587-624). Although Ardiç discusses both the domination and control paradigms together, the two can be considered as distinct categories. While the domination paradigm is more oppressive than the control paradigm, it also encompasses elements of the control paradigm. However, the control paradigm envisions more moderate policies than the domination paradigm. While the control paradigm allows for some space for religion in the public sphere, the domination paradigm does not accept this. Yet, the control paradigm does not leave religion to operate independently, as in the accommodation paradigm. It continues to control religion in some manner. Based on these differences, this article argues that the religious policies implemented in Türkiye between 1924 and 1960 evolved along the axis of the domination and control paradigms.

Religious Policies Implemented between 1924-1946

On March 3, 1924, following the enactment of three laws, the paradigm of domination began to be implemented in Türkiye. These practices were driven by the desire to reach the level of contemporary civilizations and the view that religion, treated in a superstitious and dogmatic manner, was the primary source of backwardness. This is best illustrated in Atatürk's approach to religion. Based on the texts he read, Atatürk came to the conclusion that religion was an obstacle to scientific progress. For this reason, his statement "The truest guide in life is science" reflects his belief that science is the most important source of reference in human life. In another discourse, he indirectly criticized religion by stating, "Seeking guidance outside of science is heedlessness, ignorance, and deviation from the right path." He also questioned the connection between prophets and revelation with statements like, "Moses was someone who tried to end the Jews' suffering under the persecution of the Egyptians" and "Jesus was someone who understood the deep poverty of his time and responded to this suffering through a loving religion" (Hanioglu, 2023, pp. 40-41).

Atatürk’s views on religion provide important insight into the religious policies of the one-party government. In fact, since Atatürk’s approach was shared by many statesmen and bureaucrats, an imposing, active, fascist, rigid, and exclusionary form of secularism was attempted during the one-party period between 1924 and 1946. Exclusionary secularism emerged as a result of the state’s policies that excluded religion and religious symbols from the public sphere, in line with the paradigm of domination (Kuru & Stepan, 2013, p. 92). In accordance with this exclusionary secularism, shaped by the domination paradigm, practices such as people’s membership in religious orders, women wearing burqas, performing rituals in lodges, and organizing demonstrations after Friday prayers were considered anti-secular (Öktem, 1994, p. 49). The domination paradigm confined religion to the conscience of individuals. Therefore, it treated religion within the framework of freedom of conscience, recognizing its right to exist only in private life and attempting to minimize its visibility in the public sphere as much as possible. This is evident in the Constitutional Court’s subsequent rulings on secularism.

When the Court’s judgments are analyzed, the main features of secularism as envisioned in Türkiye are as follows: (i) Religion cannot be sovereign or active in the affairs of the state; legal norms cannot be regulated on the basis of religion. (ii) Religious beliefs are inviolable only when they are related to spiritual life. (iii) Since it is contrary to secularism for religious practices to extend beyond individual practice and affect or shape societal life, restrictions can be imposed on such practices. (iv) Therefore, the state always has the authority to control religion (Nalbant & Akgönül, 2011, p. 72). As can be seen, secularism in Türkiye has been interpreted as meaning that religion should have no place in modern life, rather than advocating for the separation of religion and state affairs or the protection of religion from the centralized interventions of the state (Kalin, 2006, p. 44). In this sense, both the Turkish Armed Forces and senior administrators imposed the “positivist philosophy” on society as a belief within the scope of secularism (Türkönü, 2006, p. 50).

In the Republic of Türkiye, while positivist philosophy was imposed on society as a belief, secularism as a “regime of control” and secularism as a “doctrine of separation” were always considered synonymous. In the former, secularism seeks to control religious structures and processes, while in the latter, it aims to create an absolute barrier between religious institutions and politics through political means. The elites in Türkiye believed that with the dominance of secularism as a “control regime,” religion and state affairs would be separated. In this sense, the aim was to ensure separation through a control mechanism (Okumuş, 2006, p. 52).

Religious Policies Implemented between 1946-1960

The exclusionary secularism policies implemented as a control regime and a paradigm of domination were replaced by more moderate policies with the establishment of the Democratic Party (DP) on January 7, 1946. Although the DP shared similar promises and practices with the Republican People's Party (CHP) in terms of economic and political policies, it divided the state's policies on religion into two categories: publicized and non-publicized. From this perspective, it can be said that during the DP period, the domination paradigm applied during the one-party government was softened and continued only in the form of a 'control paradigm'.

The DP took moderate steps in religious policies compared to those of the one-party government, partly because some of its members were reverent towards religion, sought to gain public support, and feared a public backlash. However, the DP was far from meeting all the demands of the public regarding religion. As a result, it was continuously criticized by the National Party (MP) for not going far enough. Nevertheless, the DP did not hesitate to use state power against those who criticized its policies on religion.

During the DP period, many Islamist writers, intellectuals, and members of the MP were punished for opposing secularism. The DP did not shy away from using secularism as a means of punishment, much like the one-party government. Therefore, religious policies during the DP period were shaped by the control paradigm, rather than the paradigm of adaptation/accommodation. However, more moderate policies were introduced, avoiding the harsher domination paradigm of the one-party government era.

In this context, this article argues that while the domination paradigm was dominant in the religious policies implemented between 1924 and 1946, the control paradigm became more prominent after 1946.

Kaynakça

- 1924 Anayasası. (t.y.). Türkiye Büyük Millet Meclisi,. Geliş tarihi 30 Ekim 2018, gönderen <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>,
- Adivar, A. A. (1947). Islamic and Western Thought in Turkey. *Middle East Journay*, 1(3), 270-280.
- Ahmet Mithat Efendi. (2001). *Letaif-i Rivayat* (F. Gökçek & S. Çağın, Ed.). Çağrı Yayınları.
- Altan, M. (2010). *Kent Dindarlığı*. Timaş Yayınları.
- Althusser, L. (2002). *Devlet ve Devletin İdeolojik Aygıtı* (Y. Alp & M. Özışık, Çev.). İletişim Yayınları.
- Anadol, C. (2004). *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*. Yeni Kuvayı Milliye Yayınları.
- Anayasa Mahkemesi Kararları, 1998/1 (Anayasa Mahkemesi 16 Ocak 1998). <https://siyasipartikararlar.ana-yasa.gov.tr/SP/1998/1/1>

- Ardıç, N. (2008). Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(11), 587-624.
- Arslan, H. (2019). *Milli Görüş Hareketi'nin Laiklik Anlayışı* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atalay, O. (2020). *Türk'e Tapmak*. İletişim Yayınları.
- Atay, F. R. (1969). *Atatürkçülük Nedir?* AK Yayınları.
- Ateş, S. (2018a). *Cumhuriyet Döneminde Din Politikası ve Din-Siyaset İlişkisi* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ateş, S. (2018b). *Türkiye'de Din Politikaları ve Din*. Ötüken Yayınları.
- Avcıoğlu, H. (1959, Eylül 22). Çok Partili Hayatın On Dördüncü Yılında İnönü ile Mülakat. *Akis*, XVE(269).
- Berkes, N. (2014). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- C. H. P. 5. Büyük Kurultay Zabıtları. (1939). Ulus Basımevi.
- Cündioğlu, D. (1999). *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*. Kitabevi Yayınları.
- Çağlayangil, İ. S. (1990). *Anılarım*. Yılmaz Yayınları.
- Çakmak, F. (2016). *Mareşal Fevzi Çakmak Açıkıyor: Mustafa Kemal Paşa'yı Kurşuna Dizilmekten Nasıl Kurtardım?* Derin Tarih.
- Daglı, B., & Aktürk, B. (1988). *Hükümet Programları 1920 – 1960*. TBMM Basımevi.
- Demokrat Parti Programı*. (t.y.). Geliş tarihi 02 Aralık 2018, gönderen <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200805461%20DEMOKRAT%20PARTI%20PROGRAMI%201946/200805461%20DEMOKRAT%20PARTI%20PROGRAMI%201946.pdf>
- Dikici, A. (2008). Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 42, 161-192.
- Duman, D. (1999). *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*. Dokuz Eylül Yayınları.
- Eşref Edip. (1949, Mayıs). Din Her Şeyden Üstündür. *Sebilürreşad*, 2(46).
- Hanioglu, M. Ş. (2023). *Atatürk: Entelektüel Biyografi*. Bağlam Yayıncılık.
- İslâm Demokrat Parti Nizamnamesi. (1951). *Hüradam*, 104.
- Kaçmazoğlu, H. B. (1988). *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*. Birey Yayıncılık.
- Kalın, İ. (2006, Kasım). Laiklik Maceramız. *Anlayış*, 42, 44-46.
- Kaplan, M. (2013). *Tevfik Fikret: Devir, Şahsiyet, Eser*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2008). *Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2010). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2016). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2*. Dergâh Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. Timaş Yayınları.
- Kerman, Z., & Enginün, İ. (Ed.). (2007). *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Baş Başa*. Dergâh Yayınları.
- Kırkpınar, L. (2018). Demokrat Parti (DP) ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII(36), 349-359.
- Koçak, C. (2011). *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*. İletişim Yayınları.
- Kuru, A. T., & Stepan, A. (2013). Bir 'İdeal Tip' ve Skala Olarak Laiklik: Türkiye, Fransa ve Senegal Karşılaştırması (H. Tatoğlu, Çev.). İçinde A. T. Kuru & A. Stepan (Ed.), *Türkiye'de Demokrasi, İslâm ve Laiklik*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Lewis, B. (1952). İslamic Revival in Turkey. *İnternational Affairs*, 28(1), 38-48.
- Mardin, Ş. (2017). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İletişim Yayınları.
- Mert, N. (1998). *İslam ve Demokrasi*. İz Yayıncılık.
- Millet Partisi Program ve Tüzük*. (1948). Sakarya Basımevi.
- Nal, S. (2005). Demokrat Parti'nin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(3), 137-171.
- Nalbant, A., & Akgönül, S. (2011). Türk Anayasalarında Laiklik İlkesi ve Din İşlerinin Düzenlenmesi. *İçinde Tartışılan Laiklik: Fransa ve Türkiye'de İlkeler ve Algılamalar* (ss. 65-73). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Neziroğlu, İ., & Yılmaz, T. (Ed.). (2013). *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri: C. 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950)*. TBMM Basımevi.
- Okumuş, A. (2006, Kasım). Laiklik ve Yorgunluk. *Anlayış*, 42, 52-53.
- Ortaylı, İ. (2018). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*. Kronik Yayınları.
- Öktem, N. (1994, Yaz). Dinler ve Laiklik. *Cogito*, 1, 33-49.
- Öner, K. (1948). *Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*. Osmanbey Matbaası.
- Şimşek, E. (2013). Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1960-1946). A. Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 49, 391-414.
- Tanör, B. (2000). *Kurtuluş Kuruluş*. Cumhuriyet Kitapları.
- Tarık, R. (2020). Son Dönem Osmanlı Toplumunda Ortaya Çıkan Dindarlık ve Tartışmaları Bağlamında Mustafa Âsım Efendi'ye Göre Dindarlık ve Dinsizlik. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 122-134.
- TBMM Tutanak Dergisi*. (1949, Haziran 8). 20(8).
- TBMM Zabıt Ceridesi*. (1957, Haziran 7). 20.
- Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun*. (t.y.). Mevzuat. Geliş tarihi 30 Ekim 2018, gönderen <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf>
- Toprak, H. K. (2017). *Diyanet İşleri Başkanlığı -Türkiye Cumhuriyetinde İslam'ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950)* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Toprak, Z. (2012). *Darwim'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*. Doğan Yayınları.
- Toprak, Z. (2020). *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1995). *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*. Arba Yayınları.
- Türkönü, M. (2006, Kasım). Laiklik: Felsefi İnançlarda da Tarafsızlık. *Anlayış*, 42, 46-50.
- Uzun, H. (2013). Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1946 Olağanüstü Kurultayı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII(26), 139-161.
- Yavuz, M. H. (2011). *Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam* (L. Adalı, Çev.). Kitap Yayınevi.